

Tarih Okulu
İlkbahar 2009
Sayı III, 161-167.

MUSTAFA KEMAL VE CİHAT*

Gotthard JÄSCHKE**
Çeviren: Aytunç ÜLKER***

Türkiye, istiklâli (1919–1922) için mücadele ettiği sırada Avrupa basınında ara sıra ortaya çıkan ve daha sonraları defalarca tekrarlanarak literatüre geçen iddialar, Mustafa Kemal’in inanç uğruna verilen savaşı (*cihâd*) ilan ettiğine dairdir.¹ Fakat böyle bir çağrıda bulunduğu hiçbir yerde rastlamak mümkün değildir. Peki, böyle bir düşünceyi içinden geçirmiş olabilir mi?

“Tanrı yolundaki savaş” (*fî sebîlillâh*)², ilk olarak Medine’de halkın savunmasına, daha sonra Mekkelilere karşı saldırıda kullanılarak tüm dünyayı İslam hâkimiyeti (*dâru’l-İslâm*) altına alma hedefine gidilmesinde yardımcı olacaktı. Bu durum altıncı farz (*rukûn*) olmaya çok yakındı. Yasaya göre bu farzın gerçekleşmesi için belli sayıda Müslüman’ın savaşa katılması (*farzu’l-kifâye*) yeterliydi. Fakat ülke düşman tehdidi altındaysa, her bireyin görevi ülkeyi savunmaktır (*farzu’l-ayn*). Bunun için gerekli olan şart liderin (*imâm*) cihat için çağrıda bulunmasıdır. Her kim zafer ile geri dönerse, savaşın efendisi (*gâzî*) olarak şereflendirilir. Savaşta canını verenler ise imanın tanığı (*şehîd*) olarak ayrıcalıklı bir şekilde cennete giderler.³

* Gotthard Jäschke, “Mustafa Kemal Und Der Glaubenskrieg”, *Die Welt des Islams*, Brill, Cilt 10, 3/4 1966, s. 174–180.

** Ç. N. : Gotthard Jäschke 8 Nisan 1894’de doğmuştur. Diplomat, Oryantalist ve Türkolog’dur. İstanbul, İzmir Ankara ve Tiflis’teki konsolosluklarda görev almıştır. 1917–1983 yılları arasında dört yüze yakın kitap ve makale yazmıştır. 29 Aralık 1983’de vefat etmiştir.

*** Bu makale Almanca aslından Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Aytunç Ülker tarafından Türkçeye çevrilmiştir. E-Posta: aytunculker@hotmail.com

¹ Laurence Evans’ın kitabı “*United States Policy...*” (Baltimore 1965), s. 287, 19 Temmuz 1920’deki bir “bildiriden” bahsetmektedir.

² “Tanrı ve dini uğruna.”

³ D. B. Macdonald’ın EI ve HI; R. Hartmann, *Die Religion des Islam*, (Berlin, 1944), s. 61, 65, 102; karşılaştırmak için bak. WI, N. S., V III: Ali Fuad, *Die Braut des Glaubenszeugen*.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti İttifak grubuna katılınca, Sultan V. Mehmed Reşad Şeyhülislam Mustafa Hayri'ye⁴ [Kur'an'ın] 9, 41 suresine göre “dünyada yaşayan tüm Müslümanların bunu görev saymasını” isteyerek cihat çağrısında bulunmuştu.⁵ Fakat o Türkiye haricinde inanılmaz bir etki yaratmalıydı, çünkü kısmen özgür düşünceye sahip ve İslâm olmayan güçler tarafında yer alan hükümetçe idare edilmekteydi. Hatta V. Mehmed Reşad'ın “Alman olduğu” düşüncesi bile dile getirilmekteydi.⁶ Gerçekten de Hindistan'da bir uyanış yaşanması ve Mısır ile Rusya'daki Müslümanların kurtarılması konusundaki Alman ve Türk hayali örtüşmekteydi.⁷ Sultan tam anlamıyla “başarılı” değildi ama Hint Hükümetini kapsamlı önlemler almaya sevk etmiş fakat İslâm âlemi üzerinde ancak küçük bir etkisi olmuştu.

6 Mayıs 1919'da Lloyd George, Clemenceau ve başkan Wilson “Türkiye'deki vatandaşlarını korumak için İzmir'e iki veya üç bölük asker çıkarmayı” Venezelos'a müsaade etmeyi kararlaştırmışlardı. Aslı amaç ise İtalyanların olası bir çıkarmasından evvel davranmaktı, fakat böyle bir karar nasıl bir gücü harekete geçirdikleri sezememekteydiler. Venezelos Türkleri tanıdığını iddia etmekte ve çıkarma yapmadan on iki saat gibi kısa bir süre önce haberdar edildikleri takdirde direnmeyeceklerini düşünmekteydi. Böyle bir bildiriye askerî kesim gerekli görmeye beraber “ateşkes şartlarını sağlayasıya kadar taarruzda bulunma” (Madde 7!) konusunda emin değillerdi. Bu suretle İngiliz Yüksek Komisyon Üyesi Sir Arthur S. G. Calthorpe ve temsilcisi olan Sir Richard Webb gerekli bilgileri İzmir Valisi İzzet'e veya Sadrazam Damat Ferid Paşa'ya iletmekle görevlendirildiler. Onlar birkaç saat önceden Türkleri yanıltmak için İzmir çevresindeki stratejik noktaların müttefik birlikler tarafından ele geçirildiğini duyuracaklardı.⁸

⁴ WI, N. S., I 90; 08.08.1922'de doğum yeri olan Ürgüp'te.

⁵ WI III 5 ve devamı. M. Hartmann *fî sebîlillâh* kelimesini Kuran'dan alıntı yaparak “mücadele etme kavramının cihat anlamını bu ek ile kazandığını” ileri sürmektedir.

⁶ Snouck Hurgronje, “*De Gids*”, Ocak 1915; bununla ilgili olarak H. H. Becker: “Jeder Krieg der Türkei ist ein Dschihad.” (WI III 107, 171, 271).

⁷ Savaşın çıkmasına dair Alman belgeleri (Berlin, 1919), No. 662; C. Mühlmann, *Deutschland und die Türkei 1913–1914*, (Berlin, 1929), s. 101: Enver Paşa'nın Moltke'ye 22.10.1914 tarihli yazısı: “Rusya'nın savaş ilanını müteakiben Sultan Mehmed de kutsal savaş için emredercektir.” (Ayrıca bak. WI 23, 1941, 12: “*Befreiung der Müslime von der Herrschaft der Ungläubigen.*”)

⁸ WI, N. S., V 4 ve devamı; bildirilere dair bak. (Midillili) Ahmed (Atman), *Türk İstiklâl Harbinin Başında Milli Mücadele*, (Ankara, 1928), s. 4–5. Asıl metin literatüre yansıyan bilgilerdedir.

İstanbul'da ise her şey sakin görünmekteydi. Damat Ferid 14 Mayıs tarihli bildiriye ancak bir sonraki gün Sultan'a bildirmişti.⁹ İngilizlerin¹⁰ kendi menfaatleri için ihanet etmesi ve yerli Yunan halkının (*Rumlar*)¹¹ fena halde hayal kırıklığı yaşatması, ikisinde de derin bir üzüntüye sebep olmuştu. Bununla beraber silahlı bir direnişe karşı tamamen umutsuz bir şekilde ikna olduklarından, Şeyhülislam Mustafa Sabri'den cihat için fetva isteğinde bulunmak akıllarına bile gelmemişti. Onlar her seferinde 12 Wilson İlkesi'ne atıfta bulunup, hatta İstanbul'da işgalci kuvvetlerin gözleri önünde, uygulanan şiddete karşı Avrupa ve Amerika'yı Türkiye lehine etkilemek için protestolar¹² yapmaktaydı. Bu konuda belli oranda başarı elde edilse de uzun vadeli siyasi hayatta bu durum pek dikkate alınmamıştır. Yunan meselesi konusunda adaletli davranılacağına dair şüpheler Yunan çıkartmasından önce siyasetçilerin zihninde oluşmuş, fakat bu şüphelerde büyük artışlar olmakla beraber Türk propagandalarının da işaret ettiği gibi Yunan birlikleri Türk bölgelerine ilerlerken askerî açıdan anlamsız gaddarlıklarda bulunmuştu.¹³

İzmir'de (*Smyrna*) halk müttelik birliklerin işgalini sakin karşılamıştı. 14 Mayıs günü öğleden sonra muhtemelen İtalyanlar tarafından olası Yunan çıkartması söylentisi yayılmış ve Vali İzzet ile General Ali Nadir Paşa'nın yatıştırmakta oldukça zorlandığı büyük bir öfke oluşmuştu. Henüz Aralık 1918 başında kurulan ve 17–19 Mart 1919'daki "Kongre"de disiplinli bir şekilde organize olan "İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti"¹⁴ ikinci bildirisinin¹⁵ içeriğinin duyulmasının hemen ardından Yahudi mezarlığında protesto mitingi yapılması için çağrıda bulunmuştu.¹⁶ Bu sebep dolayısıyla ortaya çıkan sıkıntı, 15 Mayıs sabahında yapılan çıkartma, Venizelos'un umduğu gibi sakin olmayacağı sonucunu da beraberinde getirmişti. Çıkartmaya katılan Yunanların Başpiskoposu Chrysostomos tarafından kutsanması,

⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, (Ankara, 1951), s. 207. Basın bu durumu ancak 17 Mayıs'ta yayınlatabilmişti.

¹⁰ WI, N. S., V 12 ve devamı.

¹¹ Ebenda, s. 17 ve devamı.

¹² WI, N. S., II 133. Bunlar Türk Ocağı tarafından düzenlenmekteydi (Yakın Tarihimiz I (1962), s. 168.

¹³ Bristol komisyonunun raporu oldukça etkileyiciydi.

¹⁴ Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler* (1952), 481 ve devamı. WI, N. S., IV 53.

¹⁵ Bu Calthorpe için oldukça rahatsız bir durum olmalıydı çünkü o Mondros'ta hiçbir Yunan birliğinin İstanbul ve İzmir'e gelmeyeceğine dair söz vermişti (Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, 67; WI, N. S., II 127).

¹⁶ WI, N. S., V 22; *Bellekten* XXIII 137.

bilhassa öfkeye sebep olmuştu.¹⁷ Bu öfke Gazeteci Hasan Tahsin'in (Receb Nevres) silahını ateşlemesiyle (*ilk kurşun*) patlak verdi.¹⁸ Böylece Yunan birlikleri ve Rumlar Türklere karşı olan düşmanlıklarını salıverdiler. Onların zalimce gerçekleştirdikleri olaylar Lloyd George'u bile etkilemişti. 19 Mayıs'ta müttefikler tarafından kararlaştırılan işgal sınırlarının (İzmir sancağı ve Ayvalık kazası) Venezelos'un ileri harekâtı ile aşılması İngilizleri oldukça kızdırmıştı. Bu hiç kuşkusuz stratejik sebepler dolayısıyla değil de amaçları olan "Megali İdea"yı (μεγάλη ιδέα) yani "Kurtarılan Rumların" yeni ülkelerinde bağımsızlıklarını kazanması için yapılmıştı. Yunanlar hayalperest bir iskân planıyla 1912–1914 yıllarında Türkiye'den göçenlerin yanı sıra, yüzyıllardır İç Anadolu'da yaşayan Rumları da Batı Anadolu'daki Türklerle "mücadele" etmek istiyorlardı.¹⁹ Onların Pontus sorunu konusunda iki farklı duruşu vardı. Bir taraftan Trabzon bölgesini Ermenilere bırakmak isterken diğer taraftan vekâlette bulunan Patrik Dorotheos'a Pontus Cumhuriyeti'nin kuruluşu için söz verdiğinden destekte bulunuyordu.²⁰ Her ihtimale karşı Patrik Dorotheos, Lloyd George ve Wilson birkaç yıl içerisinde batıda Marmaris-Erdek (Artaki) şeridinde yoğun bir Rum çoğunluğunun oluşturulmasını istemekteydi.²¹ Böyle bir planın gerçekleştirilmesi tabii ki Türklerin öfkeli direnişiyle karşı karşıya kalırdı. Bu direniş insanüstü bir savaş yönetimiyle kırılmak isteniyordu. Başlangıçta asker müdahalesi²² görünümündeki çıkarma, zamanla *Haçlı Seferi* karakterine bürünmüştü.²³ Türklerin bu saldırıları *cihada* çağrı ile karşılamaları anlaşılabilir bir durumdu. Cihat için gerekli şartların bulunduğu bazı yasalarla (*fakih, fukahâ*) tespiti yeterliydi. 14–15 Mayıs 1919 gecesi Hacı Hasan Paşa'nın "Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi"²⁴ adına gönderdiği telgraflar belirleyici bir anlam taşıyordu.²⁵ "*Bilmûm vilâyet sancak kaza nahiye belediye*

¹⁷ Bristol'un Raporu, Exposé des Faits, No. 9 (British Document II 240). 10 Eylül 1922'de linç edilmiş ve 20 Kasım 1965'te Atina'da adına anıt dikilerek onurlandırılmıştır.

¹⁸ Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, (İstanbul, 1942), s. 11.

¹⁹ ABD Belgeleri (Paris Barış Konferansı) III 872; WI, N. S., V 3.

²⁰ *Nutuk* III No. 1.

²¹ ABD Belgeleri V 583 ve devamı, 623; WI, N. S., V 4.

²² 15.05.1919 tarihinde İzmir'de tutuklanan Türkleri kısa bir süre sonra tekrar serbest bırakmışlardı (başka bir yere götürdükten sonra). (*Türk İstiklal Harbi*, II, I s. 62).

²³ Bristol'un Raporu, Établissement des Responsabilités, No. 2.

²⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 493. Bu cemiyet, 14 Mayıs'ta genel sekreteri eski Dâhiliye Nazırı Cami'nin (Baykurt) olduğu İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin içinden doğmuştur.

²⁵ *Hadisat* Gazetesi (İstanbul), No. 139, 19 Mayıs tarihli. Metin, Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 27'den alınmıştır. Konya ve Burdur'dan 15 Mayıs'ta gönderilen telgrafların

riyasetlerin: İzmir ve havalisi Yunana ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihî günlerini yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingler, telegraflarla her yere başvurun ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız.²⁶ Vekar ve sükûneti son derece muhafaza ederek kimsenin incinmemesine itina ve dikkat ediniz.”²⁷ 14 Mayıs Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi.

Bu bildirinin etkisi çok büyük olmuştu.²⁸ Ertesi sabah²⁹ Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'nin de bulunduğu Denizli'de protesto gösterileri düzenlenmiş ve Müftü Ahmet Hulûsi şu konuşmayı yapmıştı: “Muhterem Denizlililer! Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir, Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak, din ve devlete ihanettir. Vatana karşı irtikâb edilecek cürümlerin Allah ve tarih önünde afvı mümkinâtı yok günahdır. (Onlar daha dün bizim hizmetçimizdi ve bizi hiç yenememişlerdi.)³⁰ İşgal edilen bölgelerde her bir kişinin görevi (farz-ı ayn) silahına sarılmak ve mücadele etmektir. Meşru olan; münhasıran vatan müdafaası ve istiklal uğruna cihaddır. Korkmayınız, me'vus olmayınız... Bu livâ-yı hamidin altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak 'Cihad-ı Mukaddes Fetvası' nı ilan ve tebliğ ediyorum... Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiilî mukabelede bulununuz... Bizler, birçok yeri fethetmiş kişilerin torunlarıyız. (Hazır bulunan Hristiyanları göstererek) Bunlar bize emanet edilmiştir. Onlara zarar vermeyiniz!”³¹

Her yerde büyük bir öfke olmasına rağmen, uzun bir savaş döneminin ardından askerlerin savaş yorgunluğunu görmemezlikten gelemeyiz. İzin verilmemesine rağmen birliklerin İzmir'in iç bölgelerinde geniş bir alana dağılması, Albay M. Şefik'in (Aker) sıkı disiplin tedbirleri ile tehditte bulunmasına sebep olmuştu. O, terhis edilen askerlerin tekrar düzene sokularak

Harbiye Nezareti'nce raporla onaylanması (*Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, No. 880, 896 (1961); Aynı zamanda bak. WI, N. S., V 22, VII 225).

²⁶ İstanbul'da binlerce insan toplanmıştı (WI 18, 1936, 56).

²⁷ Hristiyanlara atfen.

²⁸ İngiliz Belgeleri II 249 (Observations du Colonel A. Mazarakis).

²⁹ Ahmet Akif Tütenk, *Millî Mücadele'de Denizli*, (İzmir, 1949), s. 8 ve *Türk İstiklal Harbi II*, I 127. Lûtfü Müftüler, *Millî Mücadelede... Denizli Heyeti Milliyesi*, (Balıkesir, 1947), s. 5'e göre 16 Mayıs gecesi Mutasarrıf Faik (Öztrak) telgrafhanedeydi.

³⁰ Müftülerin ilavesidir (1821 ve 1897'ye dayanır).

³¹ İtilaf Devletleri katliamlar yapıldığını savununca, Mustafa Kemal de Hristiyanlara zarar verilmediğini sürekli olarak tekrarlamıştı.

askere alınmasını başarısız buluyordu.³² Böylece yapılacak olan savunmanın temeli, şimdiye kadar kısmen hırsızlıkla (*çete*) tanınmış ve gevşek bir disiplin altında liderlerince (*efe*) bir arada tutulan gönüllüler tarafından oluşturulacaktı. Ayrıca ahlakî açıdan dinsel etki, var olan durumun bir görev olarak algılanmasındaki önemi kanıtlanmıştı. Kuva-yı Milliye’de müftülük yapan Hoca Esad (İleri) de mükemmel çözümler üretenler arasındaydı.³³ Fakat Hüseyin Vasıf (Çınar) gibi milliyetçi gençler de “Allah yolunda” cihat çağrısında bulunmuştu.³⁴

Mustafa Kemal Anadolu’ya geldiğinde (19 Mayıs), ona sadece birçok yerde oluşan milli hareketlerin başına geçmek kalıyordu. Onun da hemen fark ettiği gibi bu oluşum ruhanî görevliler (camii görevlileri) ve dinî yasa (*şeriat* < *şeri’a*) savunucularının faal işbirliği olmadan düşünülemezdi. Böylece Havza³⁵ ile Amasya’dan başlayarak imamlarla birlikte harekete geçip halkın “millî hakları konusunda uzlaşarak müdafaası” ve gönüllülerin cephede dinî görevlerini yerine getirebilmeleri sağlandı. Kısa bir süre sonra tüm Anadolu, Mustafa Kemal’in Tanrı tarafından en gerekli zamanda Türklerin başına lider olarak gönderildiğini düşünüyordu. Bu ruh içerisinde bölgesel birliklerin başında bulunan Hoca Raif, 10 Temmuz 1919’da inancı uğruna savaşan bir şahsiyet (*mücahit*) olarak Mustafa Kemal’den “Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”nin (*heyet-i faale*) başkanı olması ricasında bulunmuştu.³⁶

Damat Ferid (İngilizlerin baskısı veya kendi isteği dolayısıyla)³⁷ resmî bir cihat çağrısında bulunma gereği duyarak, Mustafa Kemal ve onunla birlikte hareket edenleri Şeyhülislam Dürrizade Abdullah’ın fetvasıyla “asi” (*buğât*) ilan etmiş ve [Kur’an’daki] sure 49, 9’a göre onlara karşı mücadele etmenin dinî bir görev olduğunu söylemişti.³⁸ 11 Nisan 1920 tarihli İstanbul gazetelerinde yayınlanan bu fetva haberi Bursa’ya geldiğinde Albay Bekir Sami Ankara ve

³² Mehmed Şefik, *İstiklâl Harbinde... 57. Tümen...*, *Askeri Mecmua*, No. 104, (01.03.1937), ek s. 60; *Türk İstiklâl Harbi*, II, I s. 77 ve devamı. – Aynı tecrübeyi 1919 yılında komünist ayaklanmalarının bastırılması sırasında Almanya da yaşamıştı.

³³ WI, N. S., II, 270.

³⁴ WI, N. S., V 23. Kuva-yı Milliye’nin ilk mücadelesi 16 ve 17 Mayıs 1919’da Urla’da başlamıştı (*Türk İstiklâl Harbi*, II, I, s. 61). “Milli Kuvvetler” (*kuva-yı milliye*) ifadesi, kısa bir süre sonra “Milli Teşkilât” (*teşkilât-ı milliye*) için de kullanılmış ve bu ifade, ilk kez Şefik Aker’in 23 Mayıs tarihli raporunda yer almıştır (*Türk İstiklâl Harbi*, II, I, s. 79).

³⁵ Zübeyroğlu Mehmed Fuad, *Yurdumuz Havza*, (1925), s. 38. *Die Welt des Islams*, X.

³⁶ *Nutuk* III No. 36

³⁷ WI, N. S., V 42, 214, X 105; İngiliz Belgeleri XIII (1963), No. 48, 49, 144.

³⁸ WI 18, 1936, 64.

diğer vilayet müftüleri ile tanınmış İslâm âlimlerinin (*ulema-yı meşhure-yi islâmiyye*) mutlaka karşı fetvalar (*mukabil fetvalar*) vermesini tavsiye etmişti, yoksa Bursa'daki durum oldukça ciddi bir hal alma tehlikesiyle karşı karşıyaydı.³⁹ Bunun üzerine Mustafa Kemal Ankara Müftüsü Mehmed Rıfat'a konuyla ilgili görevlendirdi. Onun fetvasında hilafetin bağımsızlığı için verilen mücadele ve İstanbul'da İngiliz tutsaklığı altında yaşayan Müslümanların durumu *mücahede* olarak tanımlanmaktaydı. Bu kelimenin, *cihad* (inanç savaşı) kelimesiyle anlamı muhtemelen aynıdır çünkü savaşta ölen asker *şehid* (imanın tanığı) unvanıyla şereflendirilir ve zaferle dönenlere ise *gâzî* unvanı verilir.⁴⁰ Bu şerefli unvanı bağımsızlık mücadelesinin dönüm noktası olan Sakarya Savaşı'ndan sonra Büyük Millet Meclisi çıkardığı yasayla Mustafa Kemal'e vermiş ve o muharebeyle ilgili raporunda şunları dile getirmiştir: “Kral Konstantin Haçlı kahramanlarını arasında olmak istiyordu... Fakat Allah (*Cenab-ı Hak*) bize yardımcı oldu ve Yunan ordusunu geri çekilmeye mecbur etti.”⁴¹ Kahraman Atatürk, günümüzde de hala Türk halkının büyük bir kısmının hatıralarında yaşamaktadır.⁴²

³⁹ *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi* No. 875, (1961).

⁴⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 638; WI 18, 1939, 66 ve devamı. Bu fetva ilk kez 19 Mayıs'ta *Öğüd Gazetesi*'nde (Konya) yayınlanmıştır. Bu durumda fetvayı 20 Nisan'da hangi Bursa gazetesi yayınlamıştır? (Bkz. S. Zwemer, *Das Gesetz wieder den Abfall von Islam*, (Gütersloh, 1926), s. 128), 20 Nisan tarihli *İstikbal* (Trabzon), 22 Nisan tarihli *İrade-yi Milliye* (Sivas), 25 Nisan tarihli *Açık Söz* (Kastamonu), 2 Mayıs tarihli *İzmire Doğru* (Balıkesir) ve 5 Mayıs tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara). – Amiral Bristol'un Washington'a iletildiği 2 Eylül 1920 tarihli “müttefikler aleyhinde cihat çağırısı” ve “kafalarındaki İngiltere” adlı raporlarda Rıfat Börekçi'nin karşı fetvasından bahsedildiği ima edilmektedir.

⁴¹ *T.B.B.M. Zabıt Ceridesi* 12, (1958), s. 255.

⁴² Kairos, (Salzburg), V (1963), s. 143.